

САКРАЛЬНА МУЗИКА

Світлана Гуральна

Компаративістика церковно-музичного життя Тернопільщини

Svitlana Gural'na

Comparative description of church musical life of Ternopil region

The short review of functional aspects of life of leading confessions of Ternopil region of XXI c. is conducted in the article. The review of activity of constantly operating choral collectives of a few churches of Kremens and Ternopil is carried out.

Keywords: church servise musical creation, choral collective, repertoire, regent

У статті коротко розглянуто функціональні аспекти буття провідних конфесій Тернопільщини ХХІ ст. Здійснено аналіз діяльності постійно діючих хороших колективів кількох церков Кременця та Тернополя.

Ключові слова: богослужбова музична творчість, хоровий колектив, репертуар, регент

Музичне мистецтво Галичини здавна розвивалося у взаємодії власної самобутньої духовної культури та впливів інших культур. Особливості історичного процесу виявлялися у чергуванні періодів піднесення, значних художніх здобутків з етапами духовної стагнації та розчарування в колишніх ідеалах. Це стосується і богослужбового музичного мистецтва Тернопільщини, в якому відбивалася ментальна специфіка, культурні та церковні традиції в контексті місцевого життя.

Важливі спостереження щодо хорового виконавства Тернопільщини містяться у цілому ряді музикознавчих праць, присвячених музиці Західної України взагалі та хоровим традиціям західноукраїнських земель зокрема. Це наукові дослідження Ю. Булки¹, Й. Волинського², М. Загайкевич³, Л. Ки-

яновської⁴, Л. Корній⁵, М. Черепанина⁶ та інших. Існують також розвідки щодо окремих творчих колективів регіону М. Іздеської-Новицької⁷, Г. Олексин⁸, І. Шуль-Бевської⁹, В. Каспрука¹⁰, П. Медведика¹¹, О. Легкун¹² та інших.

Вперше вивченню хорового мистецтва Тернопільщини ХХ ст. присвячена дисертація О. Бойчук¹³. Достатньо ґрунтовно досліджена динаміка розвою богослужбової музичної творчості України у дисертації та публікаціях Н. Костюк¹⁴.

Проте незважаючи на те, що зазначені наукові розвідки висвітлюють діяльність просвітянських та церковних хорів давніх історичних періодів, поза увагою вчених залишаються проблеми сучасних процесів у духовній музиці, церковній зокрема. Проживаючи теперішнє, ніхто не намагається фіксувати важливі дані побаченого чи почутого у культових приміщеннях. Адже відвідуючи діючі храми та спілкуючись з їх керівниками та організаторами внутрішнього життя парафії, знаходимо непересічних особистостей, композиторів, аранжувальників, регентів та диригентів.

Мета дослідження – виявити спільні та відмінні ознаки у церковно-співочій літургійній практиці греко-католиків, православних та римокатоликів на основі експедиційних матеріалів та інтерв'ю з діючими керівниками церковних хорів.

Однією із церков, що приховує неабиякі таланти, є собор Преображення Господнього у центрі міста Кременець, що на Тернопільщині. Історично його будівництво було розпочате ще 1731 р. і було задумане як костел для єзуїтів. Коли 1754 р. будівництво завершилося, цілий комплекс отримав назву «Єзуїтський колегіум». Проте нині тут успішно функціонує навчальний корпус Кременецької гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка та Свято-Преображенський собор Тернопільсько-Кременецької єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату.

З-поміж інших храмів Кременця храм вирізняється просторим приміщенням із дерев'яною підлогою, встеленою кольоровими килимками, на якій прокладені доріжки із керамічної плитки. Стіни розмальовані картинами із зображенням Тайної вечері, сцен із життя святих, фрагментів із Біблії, зображенням святих євангелістів Івана та Матвія, Івана Хрестителя. Іконостас виконаний у біло-жовтих тонах, утворюючи срібно-золоті переливи, які надають зовнішнього аристократизму

та об'ємності храму. При вході відразу знаходиться прилавок із церковним інвентарем на різні смаки (наприклад, свічки вартують від двох до десяти гривень) та скриньки для пожертв на армію та церкву.

Незвичним є те, що під час святкового чи недільного богослужіння у соборі постійно присутній поминальний стіл, який використовується для принесення дарів під час парастасу. Окрім цього, тут, як зазвичай прийнято, ходить т. зв. таця, проте двічі, а не один раз, як у греко-католиків.

Негативне враження викликають місця сидіння для прихожан, які не упорядковано розкидані по церкві і застелені покривалами, ймовірно передбачаючи стояче положення вірних. Окрім цього, під час богослужіння люди поводять себе дещо вільно: хрестяться на кожне «Господи помилуй», заїжджають з дитячими колясками, підходять до прилавків з іконками, проскурами, пишуть списки за здоров'я і за померлих, піднімають мобільні телефони і починають розмовляти.

Дещо інша картина у церквах Тернополя¹⁵.

Так, греко-католицька церква Матері Божої Неустанної Помочі (урочисто відкрита 4 грудня 2000 р.), що розміщена по вулиці бульвар Д. Галицького, вирізняється упорядкованою прицерковною територією, на якій розміщено будинок для священників, літню сцену, місце для водосвяття, лавки та клумби. Підлога храму вкладена керамічною плиткою, стіни виконані у жовтих тонах за стандартами сучасних євроремонтів. Іконостас із різьбленого дерева нагадує горизонтальну конструкцію із зображеннями Марії, Ісуса та святих, навіть вітражі на вікнах на біблійні сюжети грають на сонці кольоровими барвами. Праворуч та ліворуч від тетраподу знаходяться два ряди однакових лавок із підставками на коліна та руки. Помолитися прихожани можуть і в спеціально відведених для цього в церкві місцях, зокрема ліворуч від входу, де розміщена велика ікона Матері Божої, чотири сповідники та свічник, та праворуч – біля Ісуса Христа.

У храмі є т. зв. сестринська, в якій монахиня приймає запис на службу за здоров'я, за померлих та на всяке прошення. Поруч знаходиться прилавок із церковною літературою та приладдям. Більший спектр церковного інвентарю знаходиться у кіоску, розміщеному у підвальному приміщенні церкви¹⁶. У різних куточках будівлі знаходяться скриньки пожертв на храм, армію та для нужденних дітей.

Люди заходять у різноманітній одязі. Жінки не накривають голову хусткою, як це прийнято у православних. Їм дозволено вдягати як шта-

ни, так і спідниці. Під час богослужіння люди дивляться на священника і уважно слухають спів хору, інколи навіть підспівуючи собі. Прихожани старшого віку переважно обирають місця із лавками і почергово встають або сідають під час того чи іншого канонічного обряду.

Після «Вірую» служителі церкви збирають тацю (гроші), причому на першому і на другому поверхах. Оскільки на парафії знаходиться велика кількість вірних, причастя у храмі здійснюють переважно два священники одночасно.

Дещо меншою, у порівнянні з попередньою, є греко-католицька церква Івана Хрестителя (створена 2001 р.), що на вулиці О. Довженка у місті Тернополі. Вона збудована у формі хреста. Тут підлога не просто укладена керамічною плиткою, а й накрита кольоровими килимками. По краях храму розміщені лавки для прихожан, вишиті хоругви, на стінах жовтого кольору висять ікони з картинами з життя Ісуса Христа на землі. Праворуч знаходиться один сповідник.

Чергова храму у сестринській приймає листівки за здоров'я, за спокій, продає церковну літературу та свічки. Щороку парох церкви А. Івасечко проводить благодійні акції до дня святого Миколая для дітей сиріт, напівсиріт та дітей з особливими потребами, організовує катехизацію дітей до першого Причастя, літні канікули з Богом, прощі до Зарваниці, сприяє залученню школярів до церковного співу тощо.

Зовсім контрастно до попередніх церков є римо-католицький костел Божого Милосердя і Матері Божої Неустанної Помочі (наріжний камінь освячений 1999 р.) у Тернополі. Цікавим є внутрішнє упорядкування храму, збудованого у формі базиліки, зокрема мінімалізм зовнішнього багатства, присутність на стінах лише вирізьблених з дерева ікон, зображення розп'яття Ісуса Христа перед вівтарем, виконання будівельних робіт у біло-коричневих кольорах. Вражає велика кількість лавок для прихожан. У костелі відсутній іконостас, навколо престолу сидять діти, що прислужують священнику, на відміну від греко-католицьких храмів, де такі помічники стоять у солії. Богослужіння проходять у доволі демократичній формі, священник стоїть або за престолом, або за проповідницькою кафедрою і говорить тією мовою, якою відбувається богослужіння (англійська, польська, українська). Він може з мікрофоном підходити до вірних, давати запитання дітям, люди за його вказівкою або обнімаються чи подають руку один одному в знак миру тощо. Причому Літургія переважно розмовного, а не розспівного характеру.

Прихожани уважно слухають усе, про що говорить духівник, стають на коліна, хрестяться п'ятьма, а не трьома пальцями, причому знак хреста утворюють рухом руки зліва направо, а не навпаки, як в інших конфесіях – справа наліво. Перехід в іншу частину костелу недопустимий без клякання на праве коліно перед тетраподом, хоча у греко-католиків таке переміщення супроводжується знаком хреста на грудях, а у православних ще й з додаванням жесту поклону правою рукою мало не до підлоги. При вході в костел знаходиться чаша зі святою водою для обмакування пальців та здійснення знаку хреста перед початком Богослужіння, ніби окроплюючи себе святою водою, перед тим, як зайти до храму.

Окрім візуальних відмінностей, кожна вище зазначена культова споруда вирізняється специфічним виконанням церковних наспівів, богослужбових піснеспівів та паралітургійної музики.

Так, перебуваючи у Свято-Преображенському соборі у Кременці, незабутні емоції дарує спів церковного хору, чи то чаруючий завдяки акустиці, чи то завдяки невтомній праці диригента Кір'янчука Ігоря Олександровича. Здобувши мистецьку освіту у Рівненському музичному училищі та музично-педагогічному інституті, він кращі роки свого життя присвятив педагогічній діяльності у Кременецькому педагогічному училищі, згодом коледжі та інституті. Сьогодні це талановитий диригент церковного хору, нагороджений орденом Рівноапостольного князя Володимира (2000 р.). Саме завдяки його праці колективу у складі 35 осіб¹⁷ було присвоєно звання Архієрейського. Обмеженість нотографічної літератури для співу церковних хорів зумовила його до написання неперевершеного підручника у трьох частинах під назвою «Літургійні співи для мішаного хору»¹⁸.

Постійно діючому мішаному хору Свято-Преображенського собору 24 роки. У його складі жінки та чоловіки середнього та старшого віку, переважно без музичної світи. Хор супроводжує недільні богослужіння, молебні, панахиди, шлюб. Систематичні репетиції сприяли залученню до виконавського репертуару значної кількості богослужбових творів композиторів різних історичних епох, починаючи від кінця XVIII до сучасності, зокрема «Іже Херувими» Д. Сарті, «Достойно є», «Отче наш», «Іже Херувими» (№5-7) Д. Бортнянського, «Святий Боже» А. Веделя, «Іже Херувими» А. Львова, «Іже Херувими», «Хвалить Господа з небес» Г. Ломакіна, «Святий Боже», «Милість спокою» П. Чайковського, «Отче наш» М. Рим-

ського–Корсакова, «Хвалить ім'я Господнє», «У царстві Твоїм» М. Леонтовича, «Антифон 1», «Святий Боже» К. Стеценка, «Антифон II» М. Тележинського, «Єдинородний Сину», «Хвалить Господа з небес» Г. Давидовського, «Достойно є» П. Дулинського, «Хвалить ім'я Господнє», «Іже Херувими» І. Смирнова, «Отче наш» І. Дубенського, «Милість спокою», «У царстві Твоїм» І. Заєця, «Антифон 1» О. Будного, «Іже Херувими» С. Жданова та інші.

З-поміж паралітургійних творів варто виділити «Думаю я про день страшний» А. Веделя, «Боже великий єдиний» М. Лисенка, «Бог Богів», «Господи, почуй молитву мою» О. Архангельського, «Христу твоєму поклоняємось» О. Кошиця, «Пасили пастирі» М. Тележинського, «Покаяння» А. Річинського, «Боже, дай усім народам» в аранжуванні Т. Рокитинець та інші.

Ймовірно, що поєднання у літургійному циклі українських та російських богослужбових творів спричинене об'єктивними підставами. Оскільки Кременець географічно знаходиться недалеко від міста Почаїв як осередку культивування православ'я Московського патріархату, що інерційно впливає на розгалуження сітки культових приміщень зазначеної конфесії, поширення проросійськи налаштованих ідей та навіть відповідного репертуару духовних творів, а також зумовлюючи специфіку навчально-виховної та хорової діяльності Кременецького приватного регентського училища, званого як Кременецький філіал Богословсько-регентського відділення Почаївської духовної семінарії¹⁹.

Високим рівнем професійної майстерності виділяється хор греко-католицької церкви Матері Божої Неустанної Помочі у місті Тернопіль. Храм відвідує велика кількість прихожан, тому священники добре подбали про існування постійно діючого хору та регента. Недільні богослужіння супроводжуються співом трьох хорів, зокрема першу ранкову Літургію виконує дорослий хор «Осанна» (диригент Радецький Степан Євгенович), другу (щонеділі на 11. 30 год.) на два або три голоси – дитячо-юнацький хор «Благословення»²⁰ (диригент Яценко Галина Володимирівна), третю – молодіжний хор (щонеділі о 18.00 год. і в свята) молодіжного духовного театру «Воскресіння» (керівник Водяний Богдан Остапович).

Успішно функціонує мішаний дорослий хор вихідця із с. Дичків Тернопільського району Радецького Степана Євгеновича. Музичну освіту

він здобув у Тернопільському музичному училищі ім. С. Крушельницької на відділі духових інструментів (клас труби М. М. Старовецького), а сьогодні С. Є. Радецький вміло поєднує вчительську діяльність у першій музичній школі ім. В. Барвінського м. Тернополя (клас духових інструментів) із диригентською діяльністю у церкві Матері Божої Неустанної Помочі. Він є автором власних музичних творів (задойників, музики на духовні тексти) та аранжувальником пісень.

Чотириголосий мішаний церковний хор «Осанна» під керівництвом С. Радецького функціонує вже 15 років (ймовірно, з часів існування каплички) і налічує 31 учасника. Серед них виділяються сопрано Зоряна Дидак та Марія Зінків, альт Марія Марковська, тенор Олександр Хавдій та бас Василь Вонсул. Завдяки систематичним дворазовим на тиждень репетиціям у репертуарі колективу велика кількість духовних творів, зокрема «Вірую», «Достойно», «Буди ім'я Господнє», «Многая літа» Д. Бортнянського, «Отче наш», «Трисвяте» М. Березовського, «Свят», «Нехай сповняться» А. Веделя, «Алилуя» В. Серсавія, «Іже Херувими» М. Ломакіна, «Ангел сповіщав» П. Макарова, «Отче наш», «Тебе оспівуємо», «Єдинородний Сину» М. Вербицького, «Прохальна ектенія» А. Архангельського, «Буди ім'я Господнє» Д. Січинського, «Достойно», «Іже Херувими», «Многая літа», «Христос воскрес» Г. Давидовського, «Єктенії», «Милість миру» Я. Яциневича, «Святий Боже» М. Гольтисона, «Сугуба ектенія», «Єдин свят» О. Кошиця, «Отче наш», «Святий Боже» М. Леонтовича, «Буди імя Господнє» П. Чеснокова, «Святий Боже», «Єктенії», «Ми виділи світло істине», «Причасник» А. Гнатишина, «Єктенії», «Отче наш» І. Дубенського, «Іже Херувими» І. Заєця та інші.

Серед паралітургійних творів «Як славний» Д. Бортнянського, «Боже великий єдиний» М. Лисенка, «Великдень», «Свята Царице» О. Герети, «Віра в нас єдина» сл. І. Шокола, муз. Л. Міллера, «Діві Марії» сл. Б. Грищука, муз. О. Дударя, у аранжуванні С. Радецького, коляди («В Вифлеємі новина», «Припадаю до Тебе, мій Христе», «Бог відкрив спасіння двері») та пісні («Молитва», «Прийди до мене, милий Ісусе») в аранжуванні регента хору та його власні твори (найвідоміший задостойник «Вхід у храм Пресвятої Богородиці»). Окрім цього, колектив відзначається виконанням козацького «Многая літа» та низки народних та патріотичних пісень.

Хористам притаманна академічна манера співу. Благозвучне акордове чотириголосся утворюється завдяки плавному голосоведінню, лан-

цюговому диханню, природньому ансамблю, вмінню почергово вступати та делікатно накладати співочі партії. Виконавці чисто інтонують альтеровані щаблі ладу, чітко відтворюють моменти співставлення тональностей. Проте склад такого хору без оновлення учасників колективу просто змушений буде припинити свою діяльність.

Невеликий церковний мішаний хор тернопільської греко-католицької церкви Івана Хрестителя 26 січня 2016 р. відзначив своє десятиріччя від часу створення. Диригентом цього колективу є Олещук Надія Михайлівна родом із с. Плебанівка Теребовлянського району. Здобувши освіту у Тернопільському музичному училищі (диригентсько-хоровий відділ – Б. М. Гаврилюк) та Тернопільському педагогічному інституті (музично-педагогічний факультет), вона працювала у хоровій школі «Зоринка», згодом стала керівником хору при об'єднанні «Тернопільгаз». Сьогодні Н. Олещук – керівник народного аматорського тріо «Кришталеві роси» при об'єднанні «Тернопільгаз», регент церковного хору (з 2009 р.) та аранжувальник пісень.

Завдяки її невтомній праці колектив, що співав традиційною народною самолівкою, поступово перейшов на чотириголосий спів, збагатив виконавський репертуар такими богослужбовими творами, як «Ми Херувимів» (D-dur) Д. Бортнянського, «Алилуя» С. Людкевича, «Алилуя» О. Кошиця, «Святий Боже» І. Цьороха, «Алилуя» С. Хременка, «Отче наш» О. Таранавської в аранжуванні Н. Олещук.

Хором церкви Івана Хрестителя широко репрезентована й паралітургійна музика, основу якої складають молитовні пісні, зокрема «О Господи, дай миру» Д. Бортнянського, «Ангел сповіщав» П. Макарова, «Боже великий єдиний» М. Лисенка, «Многая літа» І. Біликовського, «О спомагай нас, Діво Маріє», «Мати Марія», «Витай між нами...» Й. Кишакевича, «Уснула Мати Божа» І. Дуцька, «Тобою радується» А. Гнатишина, «Многая літа» О. Смоленського, «Молитва» С. Конського в аранжуванні Н. Олещук, «Батьку мій, лебедю білий» О. Стадника, пісні в обробці В. Семчишина («Хто Тебе приймає, Христе», «Всі йдем до Тебе», «Дорога до Бога», «Причастя»), колядки, великодні пісні. Окрему рубрику складають патріотичні пісні («Чуеш, брате мій» в обробці Захарченка, «Пісня на захист», слова О. Германа, муз. Я. Злонкевича), твори з іменною присвятою та на слова Шевченка («Спи, Тарасе» в обробці В. Захарченка), пісні про маму («Мамина вишиванка» М. Болотного) та інші.

Оскільки в церковному хорі знаходиться велика кількість людей пенсійного віку, колектив страждає на чистоту інтонування, артикуляцію, відсутність ланцюгового дихання. Залучення до співу дітей шкільного віку часто негативно впливає на виконавську дисципліну. Та попри усі негаразди диригент Н. Олешук та хористи як справжні ентузіасти своєї справи наполегливо працюють на вдосконалення вокально-технічних навичок.

Незвичною для більшості тернопольян є церковно-обрядові традиції римо-католицького костелу Божого Милосердя і Матері Божої Неустанної Помочі. Послідовність дотримання багатьох аспектів недільного богослужіння залежить від структури літургії у католицькому обряді, яка складається не з трьох частин, як у православних та греко-католиків (Проскомидія, Літургія оглашених та Літургія вірних), а з двох: Літургії слова (Вступна частина, Літургія слова) і Євхаристичної Літургії (Євхаристична Літургія, обряд Причастя, обряд Закінчення). Літургія вирізняється майже постійним говором священика, включенням до канонічного обряду прийняття тих чи інших святих тайн (напр., хрещення дітей) у випадку виникнення такої потреби.

Спів у костелі можна цілком назвати демократичним, адже він дозволяє усім бажаючим долучатися до цього процесу. Наявність трьох мікрофонів, на відміну від лише одного мікрофону в інших конфесіях, книжкової шафи із папками текстів різних пісень сприяють швидкому включенню у співочий колектив кожного вірного в храмі.

Окрім цього, у костелі є постійно діючий хор «Misericordias» у складі 18 осіб української національності, середньої та старшої вікової категорії. Його засновником та керівником вже протягом семи років є монахиня-органістка, котра під час Літургії грає на електричному синтезаторі CASIO CTK-551 та співає. Під звуки «штучного» органу хор виконує «Отче наш», «Вірую» та різні пісні на духовні тексти. Солісти: Наталя Присіч, Наталя Ізотова.

Оскільки молитовні пісні є вагомим елементом церковного обряду латинської церкви, до репертуару колективу входять не просто окремі твори того чи іншого композитора (як-от «Ось день настав» Й. Галушки, «Заспіваю Тобі, Боже» Й. Сукульського), а цілі збірники духовних пісень, серед яких «Твори на чотири голоси» Петра Палки, «Збірник костельний» Седлецкого (ім'я не вказане), що містить біля шестисот пісень («Єдин хлеб», «Ми тебе вітаєм»), «Співи з Тайзе», укладе-

ні братом Роджером із спільноти «Тайзе» (пісні переважно на прославлення Бога), твори із репертуару дитячого хору «Арка Ноєго» («Зірочка мала світи, до Ісуса нас веди», «Плескай ручками для Бога», «Я чекала на Тебе, Ісусе»), «Колядки» Френцискано Корді, збірник колядок для мішаного хору «Колядуймо Разом!» в обробці В. Семчишина та інші.

Варто зазначити, що виконання паралітургійних пісень, особливо дитячого характеру, супроводжується фізичними рухами вірних (підняттям рук вгору, плесканням в долоні, тупанням ногами тощо) прямо в костелі. Ось чому вільне і водночас просте богослужіння із активним залученням парафіян, специфіка відправлення Рорате (Служби до Матері Божої) у адвенті (малий піст перед Різдвом) із передбаченою духовною нагородою для дітей та ще багато інших особливостей латинського обряду стали тими консолідуючими чинниками, які сприяють існуванню цієї конфесії на Тернопільщині.

Підсумовуючи вище сказане, треба зазначити, що на тлі економічних труднощів державною владою сьогодні не регламентується духовна сфера життя українців, зокрема одночасне співіснування різноманітних церковних храмів та церковних обрядів, що свідомо стає дестабілізуючим чинником у формуванні національного релігійного моноліту, суттєво впливаючи на ієрархію ціннісно-моральних поглядів населення країни. Саме тому церковне музичне життя Тернопільщини ХХІ ст., вагомою частиною якого є хорове мистецтво, функціонує й розвивається у поліконфесійному та полікультурному середовищі.

Дотримання церковно-співочих традицій регіону зумовлене практикою церковно-літургійного співу у культових спорудах. Завдяки музично освіченим керівникам-диригентам церковні хори вражають виконавською майстерністю та різноманіттям репертуару. Причому великі церкви (греко-католицька церква Матері Божої Неустанної Помочі у місті Тернопіль, Свято-Преображенський соборі у Кременці) спроможні фінансово утримувати відносно великий склад хору, розвивати свої вокально-технічні можливості, розширювати кількість виконуваних творів тощо, а малі (костел Божого Милосердя і Матері Божої Неустанної Помочі, греко-католицька церква Івана Хрестителя у Тернополі) – навпаки, існують на основі ентузіазму, відповідальності та взаємоповаги учасників колективу, їх репертуар здебільшого складається з нескладних творів та розрахований на всенародне виконання у храмі.

Оскільки обсяг нашого дослідження не дає можливості окреслити особливості конфесійного та церковно-співочого життя населення Тернопільщини в цілісності, воно стає лише невеличким щаблем до багатаспектного вивчення богослужбової музичної творчості як місцевого, так і регіонального спрямування.

- ¹ Булка Ю. П. Демократическая музыкальная культура Западной Украины 20-30-гг. XX века в социальном процессе: автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. искусствовед.: спец. 17.00.02 – музыкальное искусство. – К., 1984. – 20 с.
- ² Волинський Й. У боротьбі за українську національну музику (3 музичного життя Галичини 50-х років XIX ст.) // Українське музикознавство: Науково-методичний міжвідомчий щорічник. Вип. 4. / Гол. ред. І. Ф. Ляшенко. – К.: Музична Україна, 1969. – С. 3-12.
- ³ Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 160 с.
- ⁴ Кияновська Л. О. Стилєва еволюція галицької музичної культури XIX–XX ст. – Тернопіль: СМТ «Астон», 2000. – 339 с.
- ⁵ Корній Л. П. Історія української музики. – Ч.2. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во Коць, 1998. – 386 с.
- ⁶ Черепанин М. В. Музична культура Галичини (друга половина XIX - перша половина XX ст.): монографія. – К., Вежа, 1997. – 338 с.
- ⁷ Издєпська-Новицька М. І. Аматорська хорова культура Західного Поділля (80-90 роки XIX ст.) // Наукові записки. Сер.: Мистецтвознавство. – Тернопіль–Київ, 1999. – Вип.1. – С. 41-42.
- Издєпська-Новицька М. І. Поширення та розвиток духовної музики на теренах Західного Поділля у другій половині XIX - на початку XX століття // Наукові записки. Сер.: Мистецтвознавство. – Тернопіль, 2009. – Вип.1 (20). – С. 99-104.
- ⁸ Олексин Г. Церква та духовне мистецтво в утвердженні національної культури (Тернопільщина кінця XIX - початку XX ст.) // Духовна музика в контексті сучасного хорового виконавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції – Кременець-Тернопіль, 2008. – С. 78-85.
- ⁹ Шуль-Бєвська І. Д. Діяльність аматорських хорових колективів у Західному Поділлі (кінець XIX – перша третина XX століття) // Наукові записки. Сер.: Мистецтвознавство. – Тернопіль–Київ, 2005. – Вип.1. – С. 47-51.
- ¹⁰ Каспрук В. Я. Історія Добровлянського хору (1947-2010 рр.) // Гомін віків: наук.-краєзн. літописний збірник Заліщанщини. – Залішки, 2011. – Вип.2. – С. 42-48.

- ¹¹ Медведик П. Діячі української музичної культури (матеріали до біо-бібліографічного словника) // Записки НТШ: Праці музикознавчої комісії. – Т. ССXXXI. – Л., 1996. – С. 464-558.
- ¹² Легкун О. Г. Постаті музичної культури Південно-Західної Волині першої третини XX століття // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство / ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – №1. – С. 124-129.
- ¹³ Бойчук О. М. Хорове мистецтво Тернопільщини в контексті соціокультурних процесів XX століття: дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.03; ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. – Київ, 2013. – 237 с.
- ¹⁴ Костюк Н. О. Діяльність регентів у царині богослужбово-музичної культури України початку XX століття. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер.: Мистецтвознавство. – Тернопіль, 2012. – №2. – С. 121-129.
- Костюк Н. О. Музична культура Західної України 20-30-х років XX століття: ідеї поступу і розвиток національних традицій: автореф. дис... канд. мистецтвознав.: В обласному центрі сьогодні налічується 24 греко-католицьких, 13 православних (одна в юрисдикції Московського патріархату –Кафедральний собор Віри, Надії, Любові і матері їх Софії), 2 римо-католицьких храми.
- ¹⁶ Цей поверх служить й для проведення репетицій хору та постановки вистав до календарних свят різної тематики.
- ¹⁷ Хор ділиться на два склади, проте на великі свята вони об'єднуються.
- ¹⁸ Кір'ячук І. Літургійні співи для мішаного хору. – Тернопіль, 2014. – Ч. I. – 252 с; Ч. II. – 264 с; Ч. III. – 276 с.
- ¹⁹ Навчання на цьому відділенні триває три роки.
- ²⁰ Солісти: Луб'янецька Надія, Метельська Олеся, Іванцов Матвій, Безп'ятчук Марія, Була Олена. Завдяки систематичним репетиціям двічі на тиждень колектив у своєму репертуарі має низку патріотичних, дитячих пісень, коляд. Окрім того, хор бере участь у парафіяльних концертах, духовних заходах.